

УДК 159.946.3–056.313

О. І. Проскурняк

кандидат психологічних наук, доцент

докторант Харківської державної академії культури

КОМУНІКАТИВНО-МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті аналізуються особливості розвитку мовлення у розумово відсталих дітей та підлітків, простежується вплив пізнавальних можливостей на розвиток їх мовлення, визначаються особливості діагностики мовленнєвого розвитку.

Ключові слова: мовлення, мовленнєвий розвиток, діти, підлітки, розумова відсталість, психологічні особливості.

Вивчення комунікативно-мовленнєвої діяльності є однією з центральних у психології. Знаходячись у складній діалектичній взаємодії з психічною діяльністю особистості дітей та підлітків, мовлення є головною умовою їх розвитку, насамперед, комунікативного.

Значна частина досліджень, які вивчали особливості мовленнєвого розвитку дітей та підлітків з порушеннями розумового розвитку, присвячується питанням логіко-змістової складової усного та письмового мовлення (В. Я. Василевська, М. Ф. Гнездилов, Є. А. Гордієнко, Р. І. Лалаєва, В. Г. Петрова); виявленню та формуванню лексичної сторони мовлення (Г. І. Данілкина, Г. М. Дульнев, З. Н. Смирнова, Т. К. Ульянова); визначенню шляхів корекції граматичної складової мовлення (М. Ф. Гнездилов, К. Г. Єрмілова, Г. В. Савельєва, М. П. Феофанов); методикам удосконалення усного та письмового мовлення (А. К. Аксенова, В. В. Воронкова, М. Ф. Гнездилов, С. Ю. Ільїна), але бракує досліджень стосовно вивчення психологічного аспекту комунікативно-мовленнєвого розвитку в учнів з розумовою відсталістю.

Мовлення є одним з основних засобів подолання наслідків дефектів, сприяє послабленню психічних відхилень дітей та допомагає у компенсації дефекту [3].

Порушення мовлення у дітей з інтелектуальним недорозвиненням характеризуються складністю патогенезу та симптоматики. Вони можуть зумовлюватися як недорозвиненням пізнавальної діяльності, так і іншими факторами (зниженням слуху, моторики, недорозвиненням артикуляційного апарату тощо).

Специфіка порушень мовленнєвого розвитку та його корекція у розумово відсталих дітей та підлітків визначаються складною взаємодією біологічних та соціальних факторів.

Вивчення розвитку мовлення розумово відсталих учнів постійно спирається на відповідні дані вікової та педагогічної психології. У спеціальній психологічній літературі висвітлені особливості мовлення розумо-

во відсталих учнів, але є аспекти які потребують подальшого вивчення. Так, В. Г. Петрова зауважує, що бракує досліджень стосовно своєрідності спілкування, комунікативної діяльності учнів з розумовим недорозвиненням. У письмовому мовленні більш вивченим є процес засвоєння грамоти, а в проблемі стосунків мови та діяльності на достатньому рівні вивчена мовленнєва регуляція діяльності розумово відсталих школярів [3].

С. Я. Рубінштейн зазначає, що у віці 3–4 років дитина з нормальним розвитком має достатньо великий словниковий запас, її мова переважно має правильну граматичну форму, а фонетичні огріхи не є завеликими [4].

Правильна диференціація звуків на слух сприяє правильності вимовляння, яке допомагає кращому розрізняттю звуків на слух. При патології коркової діяльності і повільному утворенню міжаналізаторних зв'язків гальмується якість вимовляння. Отже, за спостереженнями С. Я. Рубінштейн, неповноцінний розвиток аналізаторів при олігофренії, як правило, викликає недорозвинення мислення. Перші окремі слова з'являються у 2–3 роки, а перші короткі фрази, що є аграматичними — у 5–6 років. На момент шкільного навчання у дітей з розумовою відсталістю є значний недорозвиток мовлення [4].

У розумово відсталій дитини слухова диференціація, відтворення слів та фраз виникає значно пізніше, її мовлення є бідним та не завжди зрозумілим. Основними причинами такого стану мовлення є слабкість замикальної функції кори головного мозку, повільне утворення нових диференційованих умовних зв'язків у всіх аналізаторах, а іноді — в одному. Негативну роль також відіграє загальне утруднення динаміки нервових процесів, що утруднюють становлення динамічних стереотипів — зв'язків між аналізаторами.

Ж. І. Шиф акцентує увагу на тому, що побутове мовлення олігофренів-дошкільнят є слаборозвиненим у порівнянні з однолітками без відхилень у розумовому розвитку, що ускладнює спілкування не тільки з оточуючими дорослими, але із іншими дітьми. Такі діти рідко беруть участь у бесідах, відповіді їх є переважно односкладними [5].

У цих дітей знижена регулятивна функція мовлення, яка при нормальному розвитку вже на перших роках онтогенезу починає відігравати провідну роль у їх поведінці. У процесі опанування знаннями та навичками, розумово відсталі діти більше спираються на наочний матеріал, ніж на мовленнєву, словесну інструкцію. Ці особливості є основними причинами недорозвинення мовлення у розумово відсталих дітей (В. І. Лубовський, В. Г. Петрова, Г. М. Дульнев та ін.).

У процесі формування зв'язаних висловлювань розумово відсталим школярам потрібна постійна стимуляція з боку дорослого, яка виявляється у вигляді підказок або додаткових питань. Особливі складнощі розумово відсталі учні відчувають у контекстній формі мовлення. Ситуативне мовлення, що базується на наочних ситуаціях, здійснюється ними без відомих утруднень.

Важливу роль у недорозвитку зв'язного мовлення має недостатньою мірою сформована діалогічна мова, яка, як відомо, підготовлює розвиток

монологічного мовлення. Учні зі зниженим інтелектом часто не усвідомлюють необхідність у чіткому переданні змісту події, вони не орієнтуються на співрозмовника.

Зв'язані висловлювання в учнів з розумовим недорозвиненням фрагментарні, порушується логічна послідовність, тобто розповідь не набуває цілісного вигляду, характеризуються стислістю.

Однією з причин затримки формування зв'язного мовлення у дітей з розумовим недорозвиненням є низька мовленнєва активність, її прояви не є постійними. Це пов'язано з недоліками емоційно-вольової сфери, які гальмують і загальний розвиток таких дітей, і мовленнєву активність.

Визначальну роль у недорозвиненні мовлення розумово відсталих дошкільнят має недорозвиток моторики, що гальмує накопичення соціального досвіду.

Порушення моторики впливає на комунікативну функцію мовлення. Довільне відтворення звуків, слів потребує високої координації рухів органів мови. Координування рухів мовленнєвих органів у розумово відсталих дітей є утрудненим [5].

Розвиток мовленнєвої моторики у розумово відсталих здійснюється повільно, недиференційовано, утрудненою є координація дихальних, фонаторних, та артикуляційних рухів у процесі мовлення. Несформованими у розумово відсталих учнів молодших класів є контроль (слуховий та кінестетичний) за правильністю мовленнєвих рухів. Зниження аналітико-синтетичного мислення веде до складнощів мовних узагальнень.

У розумово відсталих дітей розвиток мовлення зумовлений збагаченням їх життєвого досвіду та спілкуванням з оточуючими, але внаслідок недорозвинення психіки процес розширення його у них відбувається повільно. Практична та пізнавальна діяльності, що розвиваються аномально не можуть слугувати достатнім підґрунтям для швидкого накопичення більшої кількості уявлень і не сприяють прояву у дітей нових потреб та інтересів. Розумово відсталі діти менше, ніж нормальні однолітки відчувають необхідність у мовленнєвій взаємодії з оточуючими та взагалі менше спілкуються, є пасивнішими у комунікативній діяльності [3, 5]. Отже, комунікативна діяльність розумово відсталих дітей формується із запізненням та значними порушеннями норми.

О. В. Гаврилов зазначає, що біологічно обумовлені емоційні мовленнєві реакції при олігофренії є викривлені наявним у дітей патологічним процесом: в одних випадках наявне мовлення є патологічно прискореним, з проковтуванням складів, слів і навіть речень, наявністю перекручень і незакінченості. В інших випадках мовлення характеризується патологічним уповільненням з наявністю тривалих пауз посередині слів і фраз, «виключенням» такої дитини з розмови, а потім раптовим продовженням спілкування на тему, яка вже тривалий час випала з контексту [1].

У збудливих дітей спостерігається надмірно прискорене мовлення, яке являє собою потік слів та звуків переплутаних, незакінчених, проковтнутих. У загальмованих, сором'язливих або слабких — мовлення буває патологічно уповільненим. Вони говорять тихо, мляво, розтягуючи слова.

Порушення темпу мовлення ускладнює його сприймання і знижує можливість спілкування. Невміння дітей з легкою розумовою відсталістю користуватися інтонацією позбавляє їхнє мовлення емоційності.

Характерні для дітей з легкою розумовою відсталістю мовленнєва замкненість, намагання ухилятися від спілкування значно ускладнюють процес розвитку та корекції їхнього зв'язного мовлення.

Важливим фактором, який ускладнює ці причини, є недостатня мотивація їхнього мовлення. Якщо діти відчують сенс і потребу розповісти про щось, відповісти на запитання, попросити про послугу, пояснити свої прохання, бажання, якщо вони зайняті активною практичною діяльністю, а діяльність і висловлювання за своїм змістом близькі до побуту учнів, мотиви усного мовлення виникають легше, ніж в умовах словесних вправ.

Позитивні емоції, нові враження сприяють висловленню розумово відсталими учнями почуттів у мовній формі, отже — стимулюють мовленнєву активність.

Створення мовного середовища, спеціальна організація мовленнєвих ситуацій у спеціальній школі є головними умовами успішної роботи з розвитку та корекції зв'язного мовлення.

Ученими було виявлено складнощі у засвоєнні синтаксичних норм розумово відсталими учнями, використанні простих та складних речень (Г. В. Савельєва, К. К. Омирбекова, А. П. Федченко, Т. А. Чебикіна), порушення у діалогічному та монологічному мовленні розумово відсталих учнів (Л. С. Вавіна, Є. А. Гордієнко, С. В. Комарова, Ю. А. Круглова, Р. І. Лалаєва, В. Г. Петрова, М. І. Шишкова та ін).

Учені (Н. Л. Коломинський, Р. І. Лалаєва, В. Г. Петрова, С. Я. Рубінштейн, Ж. І. Шиф та ін.) визначають, що активний словниковий запас розумово відсталих учнів значно менший, ніж у однолітків без відхилень у розвитку. Діти з розумовою відсталістю значно менше у розмові використовують займенники, прийменники, прикметники.

Учені зауважують, що навіть той словниковий запас, що вже є засвоєним учнями не завжди використовується відповідно до значень слів. Цей факт має місце і у здорових дітей, але дошкільного віку.

В. Г. Петрова, аналізуючи граматичний склад мови розумово відсталих учнів початкових класів зауважує, що він відрізняється невідосконалістю, фрази є дуже простими, вони майже не використовують складні складнопідрядні речення, їм дуже складно дібрати слова, щоб передати думки [3]. Тобто у шкільні роки у розумово відсталих учнів зберігаються такі форми мовлення, які є характерними для дітей трьох років (ситуативне мовлення, яке не розкриває зміст думок, є зрозумілим лише для близьких).

Недостатній розвиток фонематичного слуху, дефекти мовлення, складнощі у розмежуванні слова на звуки призводить до написання слів з великими помилками. Діти часто пишуть дзеркально, втрачають строки при читанні та написанні.

Недорозвинення мовлення пов'язано у розумово відсталих школярів з особливостями їх мислення: вони взаємопов'язані та взаємозалежні. Ці

явища виникають як наслідки порушень нервових процесів. У той же час вони зумовлюють один одний: недорозвинення мовлення обмежує подальший розумовий розвиток дітей, а складність узагальнювати заважає правильному засвоєнню слів та формуванню мовлення у цілому.

Учням з розумовою відсталістю, за даними досліджень Г. М. Дульнева, В. Г. Петрової, М. І. Певзнер, Ж. І. Шиф та інших фахівців, притаманні фонетико-фонематичні порушення, що призводять до дефектів мовлення. Учням початкових класів складно контролювати своє вимовляння. Складнощі у аналізі та синтезі є перепоною до опанування словниковим запасом та словами, плутанині звуків та складів, недовимовляння кінцівок слів.

Означені дефекти мовлення перешкоджають комунікативній взаємодії з оточуючими, що негативно позначається на емоційному розвитку дітей та підлітків.

Отже, недоліки мовлення негативно впливають на загальний розвиток особистості. У розумово відсталих учнів з'являється замкненість, невпевненість к своїх комунікативних можливостях, що також знижує інтерес до оточуючий дійсності, який також є характерним для них.

За дослідженнями Р. І. Лалаєвої відсутня наявна кореляція між ступенем зниження інтелекту та рівнем розвитку мовлення. Так, серед дітей з легкою ступенем розумової відсталості певна їх частина має достатній рівень імерсивного та експресивного мовлення, а в іншій спостерігається більш низький рівень мовленнєвого розвитку, який сполучується з різними порушеннями мовлення. Рівень мовленнєвого недорозвинення більшості розумово відсталих дітей є нижчим, ніж їм дозволяє рівень їхнього інтелектуального розвитку [2]. Отже, у розумово відсталих дітей спостерігається порушення мовлення і у певних випадках воно є значнішим ніж рівень розумового розвитку, отже у них залишається певний потенціал інтелекту для розвитку мовлення.

Навіть після проведення корекційної роботи з удосконалення та розвитку мовлення, розумово відсталі учні часто у активному мовленні не використовують набутих мовленнєвих умінь, що пояснюється інертністю нервових процесів, порушеннями у саморегуляції.

В умовах, які актуалізують діяльність мислення (це умови освітнього закладу) розумово відсталі учні швидко розширюють словниковий запас. Вже наприкінці навчання у молодшій школі вони можуть використовувати прикметники, іноді з підказкою початкових букв слова, а іноді за допомогою додаткових питань.

Отже, хоча й повільно, але в учнів спеціальних шкіл здійснюється перехід пасивного словника в активний завдяки доцільній організації їх діяльності, розширенню кола спілкування, активізації потреб у комунікативній взаємодії, розвитку мислення.

В умовах навчання у спеціальних закладах освіти мовлення розумово відсталих учнів успішно розвивається. Збільшується словниковий запас, стає гарнішим звуковідтворення, посилюється потреба у комунікативній взаємодії, активізуються її мотиви. Учні намагаються знайти словесні формулювання задля висловлювання думок та почуттів, розвиваються їх

комунікативні вміння, вони успішно засвоюють комунікативну культуру (культуру мовлення та комунікативної поведінки).

Психологічний аналіз мовлення розумово відсталих дітей та підлітків має такі показники: словниковий запас, граматичний склад, адекватність слів, що використовуються, потреба у мовленні як у засобі комунікативної діяльності та мислення. Вивчення означених показників є алгоритмом у діагностиці комунікативно-мовленнєвого розвитку розумово відсталих дітей та підлітків.

Оцінка словникового запасу може здійснюватися по-різному. Пасивний словниковий запас у дітей молодшого віку можна виявити через показ ім великої кількості предметів або об'єктів, враховуючи процент правильних висловлювань.

Активний словниковий запас виявити складніше. Для цього бесідуєть з дітьми на визначені теми, а потім підраховують кількість слів, які діти використовують (ті, що повторюються не враховують).

Аналіз граматичних висловлювань можна провести на матеріалі записів висловлювань дітей, тобто приблизно. Враховуються особливості мовлення у конкретній ситуації, складність висловлювань, їх правильність.

Слід звертати увагу на активність дітей у бесідах, намагаються вони ставити запитання або лише відповідають на них, дають прості або розгорнуті відповіді. Прості відповіді не завжди свідчать про недорозвинення мовлення дітей, іноді вони можуть бути ознакою поганого настрою або негативного ставлення до співрозмовника.

Діагностика починається з вивчення загальної комунікативної функції мовлення розумово відсталих дітей та підлітків: розуміння мовлення, невербальних засобів (міміки, жестів), усного та діалогічного мовлення. Далі вивчаються автоматизовані форми мовлення (не довільне), а потім довільні функції усного мовлення — повторення, називання предметів та дій, складання фраз відповідних малюнкам. Вивчення імерсивного мовлення починається з виявлення фонематичного слуху, розуміння розумово відсталими дітьми вербальних інструкцій, розуміння мовлення, слів, фраз. Вивчення логічно-граматичних конструкцій розумово відсталими вмщує розуміння ними граматичних конструкцій, порівняльних та інверсії.

Отже, підсумовуючи, дійдемо висновків.

– Складний взаємозв'язок анатоμο-фізіологічних, психологічних та соціальних факторів визначають особливості комунікативно-мовленнєвого розвитку, значну кількість порушень у мовленні розумово відсталих дітей та підлітків.

– Комунікативно-мовленнєвий розвиток учнів з розумовою відсталістю характеризується порушеннями у фонематичній, синтаксичній, граматичній складових, низьким рівнем пасивного та активного словникових запасів.

– У розумово відсталих учнів зниження мотивації на комунікативну діяльність, потреби у комунікативних контактах гальмують розвиток їх мовлення.

– Недоліки мовленнєвого розвитку негативно впливають на загальний психічний стан особистості розумово відсталих дітей та підлітків, а саме — емоційний, призводять до замкненої або агресивної поведінки.

– В умовах спеціальних навчальних закладів в учнів з легким та помірним ступенем розумової відсталості недоліки розвитку мовлення коригуються, але не досягають норми.

– Психологічна діагностика мовленнєвого розвитку учнів з розумовою відсталістю здійснюється за таким алгоритмом: словниковий запас, граматичний склад, адекватність слів, що використовуються, потреба у мовленні як у засобі комунікативної діяльності та мислення.

Перспективою подальшого дослідження є створення умов в освітньому середовищі для розвитку комунікативної діяльності дітей та підлітків.

Список літератури

1. Гаврилов О. В. Особливі діти в закладі та соціальному середовищі / О. В. Гаврилов. — Кам.-Поділ. : Аксіома, 2009. — 308 с.
2. Лалаева Р. И. Нарушения устной речи и система их коррекции у умственно отсталых школьников / Р. И. Лалаева. — Л. : Ленуприздат, 1988. — 70 с.
3. Петрова В. Г. Психология умственно отсталых школьников : учебное пособие / В. Г. Петрова, И. В. Белякова. — М. : Академия, 2002. — 160 с.
4. Рубинштейн С. Я. Психология умственно отсталого школьника / С. Я. Рубинштейн. — Изд. 3. — М. : Просвещение, 1986. — 192 с.
5. Шиф Ж. И. Особенности умственного развития учащихся вспомогательной школы / Ж. И. Шиф. — М. : Просвещение, 1965. — 343 с.

А. И. Проскурняк

кандидат психологических наук, доцент
докторант Харьковской государственной академии культуры

КОМУНИКАТИВНО-РЕЧЕВОЕ РАЗВИТИЕ УМСТВЕННО ОТСТАЛЫХ ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Резюме

Анализируются особенности развития речи у умственно отсталых детей и подростков, причины нарушений, прослеживается влияние познавательных возможностей на их коммуникативно-речевое развитие, определяются особенности диагностики речевого развития.

Ключевые слова: речь, речевое развитие, дети, подростки, умственная отсталость, психологические особенности.

O. I. Proskurnyak

Ph.D. in Psychology, Associate

doctoral student Kharkiv State Academy of Culture

COMMUNICATIVE-SPEECH DEVELOPMENT MENTALLY RETARDED CHILDREN AND TEENAGERS : PSYCHOLOGICAL ASPECT

Summary

The features of development of speech are analysed for retard children and teenagers, reason of violations, influence of cognitive possibilities is traced on their communicative-speech development, the features of diagnostics of speech development are determined.

Key words: speech, speech development, children, teenagers, mental backwardness, psychological features.